

אלבום הקיסר, 1898

אלכס כרמל

באוקטובר 1898 ביקרו הקיסר וילהלם השני ורעייתו אוגוסטה ויקטוריה בארץ-ישראל. מטרתו המוצהרת של הביקור היתה חנוכת כנסיית 'הגואל' הגרמנית בירושלים. קרוב לוודאי — וחרף הנסיגות הרבים לערער על אמיתות כוונתו המוצהרת של הקיסר — אכן היתה חנוכת הכנסייה הסיבה העיקרית למסע.

למן שנת 1840 ביקש מלך פרוסיה, פרידריך וילהלם הרביעי, לייסד בירושלים קהילה גרמנית-אבנגלית. הקמת ההגמונות האנגלו-פרוסית בירושלים ב-1841 היתה פרי יוזמתו של מלך אדוק זה. גשוגה של ההגמונות נבע במידה רבה מתמיכתו המוסרית והחומרית של מלך פרוסיה במוסדות המיסיון האבנגליים (וארגוני-הגג שלהם בגרמניה), שקמו בארץ-ישראל באמצע המאה הי"ט בזה אחר זה. אחר שנטרפה דעתו של המלך (1857) המשיך אחיו (ששימש תחילה כעוצר) — אולי גם כמעשה-חסד כלפי המלך החולה — לגלות עניין בפעילות הגרמנים בארץ-ישראל. אחרי שעלה על כס המלוכה (כוילהלם הראשון) שלח המלך החדש את בנו, יורש-העצר פרידריך וילהלם, להשתתף בחגיגות חנוכתה של תעלת-סואץ (1869). בהזדמנות זו ביקר יורש-העצר גם בירושלים, כדי לקבל את הבעלות על אגף כמעט חרב שנותר מאכסניית היהואניטים לשעבר (מיסדר יוחנן הקדוש. אכסנייה זו הוסבה אחר-כך על-ידי צלאח אל-דין לבית-חולים, ומכאן שם המקום עד היום 'מוריסטאן', שיבוש ערבי של המלה הפרסית 'בימריסטן' שמשמעותה בית-חולים).

כבר בעת ביקורו בירושלים, בשלהי 1869, הביע יורש העצר הפרוסי באוזני האחות-המנהלת של בית-הספר הדיאקוניסי 'טליתא קומי', שרלוטה פילץ (Charlotte Pilz), את משאלתו, שבנו יחנוך באתר שרכש זה עתה, כנסייה ראויה לקהילה הגרמנית האבנגלית בעיר הקדושה! ב-1889 הקים בנו של יורש העצר, הקיסר וילהלם השני, את 'הקרן האבנגלית של ירושלים'. מטרתה העיקרית של הקרן היתה להקים את הכנסייה המיוחלת, וב-31 באוקטובר 1893 הונחה אבן-הפינה. הקיסר עקב בעניין רב אחר ביצוע תכנית הבנייה ואף שירטט בעצמו את צורת המגדל שביקש להקים בה, על-פי דוגמה של כנסייה שהרשימה אותו בעת ביקור באיטליה. כבר ב-1889 הביע את רצונו לנסוע לירושלים בעצמו, וב-1898 הגיעה השעה לכך.

79

1 כאשר השקיפה הקיסרית אוגוסטה-ויקטוריה ב-1898 מעל בניין 'טליתא קומי' לעבר ירושלים, סיפרה לה שרלוטה פילץ כיצד אמר לה יורש העצר ב-1869, באותו מקום עצמו: 'על אתר זה [המוריסטאן] אמורה לעמוד הכנסייה הגרמנית האבנגלית. בני צריך לבוא ולחנוך אותה או לבקר בכנסייה הגמורה...'. ראה מכתבי האחות שרלוטה, מועתקים ב-'*Dank-und Denkblätter aus der Morgenländischen Arbeit der Kaiserswerther Diakonissen, III, 1-2* (Kaiserswerth, September 1903), pp. 23-24

מאליו מובן, כי את מסע הקיסר והביקור שקיים אגב כך בקושטא אצל הסולטאן עבד אל-חמיד, ביקשה ברלין לנצל גם לקידום עניינה המדיני של גרמניה במזרח. אך דומה, כי יש לראות שאיפה זו כתוצאת-לוואי מקווה של המסע ולא כמטרתו. מכל מקום, רבות מן הטענות שהושמעו באותו זמן כנגד 'עולה-הרגל המפוקפק' והספקולציות שנקשרו במסעו, הן נטולות יסוד.² בעת שביקר הזוג הקיסרי ביפו העניקו לו ראשי אגודות הטמפלרים בארץ אלכום-זכרון מפואר. על נסיבות הענקת האלכום דיווח כתב-העת של המתיישבים הגרמנים *Die Warte des Tempels* ב-1 בדצמבר 1898:³

ראיון משלחת מטעם קהילות הטמפלרים עם הוד מלכותו הקיסר הגרמני ביפו

אחרי שהאדון הקונסול [אדמונד] שמידט (Edmund Schmidt) הציג [בפני הקיסר] את הנציגים אישית, לאמור את מר [כריסטיאן] יונג (Christian Jung) – ראש המושבה שרונה, את מר פרנדרין [קלנק] (Friedrich Klenk) – ראש הקהילה ביפו, את מר [פרידריך] לנגה (Lange) – ראש הקהילה בחיפה, את מר [תיאודור] זאנדל (Theodor Sandel) – ראש המושבה הגרמנית בירושלים ואת מר כריסטיאן [הופמן] (Christoph Hoffmann) [הבן] – יושב-ראש אגודת הטמפלרים ... [ביקש האחרון את רשות הדיבור]

דבריו של כר' הופמן (תקציר)

אדון קיסר רבי-מעלה ורבי-חסד! גברת וקיסרית נעלה ורבת-חסד! בשמן של ארבע קהילות הטמפלרים בארץ הקדושה ובשליחותנו אנו מעיזים להתקרב להוד מלכותם הנעלים בחרדה ובהכנעה יתירה כדי לברכם בשם קהילות הטמפלרים לרגל הגיעם ודריכתם על אדמה עתיקה זו ולהודות על כך לאלהים.

מלשכת שר החצר הקיסרית זכינו ברשות, הודות לחסד הוד מלכותם, להגיש לרמי המעלה תזכיר (Adresse), ועל כך אנו אסירי תודה וכניעה. הרשינו לעצמנו לצרף לכך ארבעה אקווארלים [ציורים בצבעי-מים], ומבקשים אנו מהוד מלכותם לקבל מאתנו ביטוי זה של ציות ונאמנות.

2 דוגמה אופיינית לטענה נפוצה אך חסרת-בסיס היא, שהקיסר התכוון לחכור את נמל חיפה, ככסיס לצי המלחמה הגרמני (כשם שעשה אז בקיאצ'או אשר בסין), ומטעם זה בחר לקבוע דווקא בחיפה את תחנתו הראשונה בארץ (ולא ביפו – כפי שהיה מקובל אז על צליינים שפניהם היו מיעדות לירושלים). נכון הדבר, שבחיפה שכנה המושבה הגרמנית הגדולה (והגאה ביותר) בארץ, והודות לכך נחשבה העיירה המשגשגת ל'מעוז גרמני'. ואולם מבריקת תיקי משרד החוץ ומשרד האדמירליות הגרמניים מסתבר, שעל-פי התכנית המקורית, אמור היה הקיסר לעגון ביפו; אולם בשל עונת-השנה המאוחרת שבה נקבע סופית מועד הביקור, הציעה האדמירליות להמליץ על ירידה בחוף-חיפה. בהערה שרשם בשולי אותו מסמך, ביקש הקיסר לדעת היכן מצויה חיפה, ולאחר שקיבל פרטים על מיקומה השיב במלה אחת: 'טוב'... על כך בפירוט ותוך ציון המקורות ראה: א' כרמל, התיישבות הגרמנים בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית, ירושלים תשל"ג, עמ' 119-129 [להלן: כרמל, התיישבות הגרמנים]. על הפעילות הגרמנית בארץ-ישראל למן שנת 1840 ראה גם: A. Carmel, *Christen als Pioniere im Heiligen Land: Ein Beitrag zur Geschichte der Pilgermission und des Weideraufbaus Palästinas im 19. Jahrhundert*, Basel 1981; Idem, *Palästina-Chronik*, I (1853-1882), II (1883-1914), Ulm 1978-1983 [להלן: כרמל, כרוניקה ארץ-ישראלית].

3 מועתק אצל כרמל, כרוניקה ארץ-ישראלית, ב, עמ' 207-208.

כמורכב אנו מודים להוד מלכותם בעבור הכבוד הרב של ביקור מושבותינו, שהוא בשבילן בעל ערך ללא שיעור וייזכר אצלנו לעד. מי יתן והאל ילווה גם להבא את הוד מלכותם הקיסריים, ובמיוחד יפרוש חסותו על כל בית הוהנצולן הנעלה, לטובת כל הגרמנים הרחוקים והקרובים. כן יהי רצון האל!

על דברים אלה השיב הוד מלכותו הקיסר כדלקמן:

אני מודה לך מקרב לבי על דבריך. אני שמח לראות שעבודה גרמנית, תרבות גרמנית ומנהגים גרמנים מטופחים באמצעות מושבותיכם בארץ רחוקה ונשכחת זו, ומקווה שתתמידו בכך בהצלחה, כך שמשיתככם התרבותית לטובת יושבי הארץ הזאת תתגשם.

אחר-כך הסתכל [הקיסר] באלבום עם התזכיר. לראשונה בעמוד השער, על המבוא חלפו מהר. [בהביטן] על האקווארל של חיפה העיר הוד מעלתו הקיסר: הרי זו המושבה של חיפה. [בהביטה] על הציור של המושבה יפו אמרה הוד מעלתה הקיסרית: הרי זה נווה במדבר, ואילו הוד-מעלתו הקיסר אמר: בעיות המים של ארץ זו מעניינות אותי במיוחד. על התמונה של המושבה שרונה אמר הוד מעלתו הקיסר, כי מעניין ומשמח לראות בארץ מושבה נאה שכזו. על ציור המושבה בירושלים אמרה הוד מעלתה הקיסרית: זה באמת נהדר. אחר-כך אמר הוד מעלתו הקיסר: מי עשה ציורים אלה? מר כר' הופמן השיב: הצייר באורנפיינד (Bauernfeind) ממינכן. הוד מעלתו הקיסר אמר: שמו של אמן זה מוכר לי. מר הופמן העיר עוד, כי מר באורנפיינד הציג תמונות אחדות בירושלים...

בגליון הבא של 'ווארט', כעבור שבוע ימים (8 בדצמבר 1898) נוספו הדברים האלה:⁴

למחרת, ה-28 באוקטובר [יום שישי], כבר היו בני המושבה [יפן] השכם בבוקר על רגליהם, כדי להיות נוכחים בעת יציאת הזוג הקיסרי לירושלים, שנקבעה לשעה שמונה. נציגי ארבע מושבות הטמפלרים [ראשי הקהילות] ובראשם יושב-ראש ההיכל [אגודת הטמפלרים] נצטוו, בתשובה לראיון שביקשו מברלין בכתב, להתייצב בשבע וחצי בפני הקיסר כדי להגיש תזכיר. הואיל ה'תזכיר' הפך לכרך-פאר כבד-משקל – מתנת-אלבום מלאכת-מחשבת – ביקשו האדונים גם את ראש הבנק המרכזי של הטמפלרים, מר י'ויהנס[דיק (Johannes Dyck)], להתלוות אליהם. מאחר שהקוראים [של 'ווארט'] כבר נתבשרו על מהלכה המשמח של הפגישה, שנתקיימה על מרפסת המלון [הגרמני] די פארק (du Parc) היינו מבקשים לציין כאן רק עוד את זאת, שהאלבום האמור עם ארבעת האקווארלים המפוארים של מושבות הטמפלרים מעשה ידי הצייר באורנפיינד בירושלים, בהחלט ראויים להלל ולתאור מפורט, ורק מהעדר מקום אנו נאלצים להימנע מכך...

הענקת אלבום הקיסר מתוארת פעם נוספת ב'ווארט' מיום 5 בינואר 1899. בפעם הזאת הדפיס העיתון גם חלק מן הטקסט שליווה את התמונות והוסיף:⁵

ארבעה אקווארלים אלה הוכנו על-ידי הצייר ג'וסטב[ב] באורנפיינד ממינכן, השוהה כרגע בירושלים, ומתארים את המראה הכללי של המושבות באור בוקר – צהריים – ערב ולאור-יורה, להוציא את שרונה שבתאורה הודגש אופי החקלאות האירופית בארץ המזרח. האלבום, שבתוכו הוכנסו

4 מועתק שם, עמ' 212-213.

5 מועתק שם, עמ' 220, 224.

שניים מהצוירים בצבעי-מים של באורנפינר. למעלה: המושבה הגרמנית בחיפה. למטה: שרונז. וראה שני הנותרים, של יפו וירושלים, על-גבי העטיפה

הציורים הללו, הוכן בסדנה לאומנות העור של אלברט פויכט (Albert Feucht), ספק בית המלוכה בשטוטגרט. בכריכה טבוע ציור סימלי של בנין-מקדש... על הביצוע האמנותי חיוו ציירים בעלי-שם דיעה חיובית, וגם הוד מלכותם הקיסר והקיסרית זיכו את האלבום — וליתר דיוק את הציורים — בהסתכלות מקרוב, חרף קוצר הזמן בטרם יצאו לדרך. פורמאט האלבום הוא כשל אטלס גדול והוא שוקל מכל וכל למעלה משלושים קילוגרם...

צילומי הציורים והטקסט מובאים להלן על-פי הסדר הקבוע ב'אלבום הקיסר' (המידות המקוריות הן: אורך 66 ס"מ, רוחב 50 ס"מ, ועובי הכרך 10 ס"מ). בהקדמה לטקסט שמלווה את הציורים (הוא ה'תזכיר') מתואר באופן כללי מפעל ההתיישבות הגרמני בארץ, ואחר-כך מוקדשים דברים לכל אחת מארבע המושבות שהוקמו עד אז בידי הטמפלרים — חיפה, יפו, שרונה וירושלים. יש לציין את מידת האיפוק והאובייקטיביות שנוהגים הטמפלרים בניסוח הדברים על אודות עצמם.

פתח התזכיר בראש האלבום שהוגש לקיסר

Ihren Kaiserlichen und Königlich Majestäten:

Wilhelm II., Kaiser von Deutschland und König von Preussen

und Augusta Victoria, Kaiserin von Deutschland und Königin von Preussen

zu Allerhöchst deren Besuch des Heiligen Landes im Herbst 1898

in tiefster Ehrfurcht

gewidmet von

den deutschen Pflanzkolonien in Palästina:

Saifa, Jaffa, Sarona und Jerusalem.

Die Kolonie der Tempelgemeinde Jerusalem.

Gegründet 1873.

Die Kolonie Jerusalem liegt etwa 1 Kilometer südlich von der Stadt Jerusalem gleich am Anfang der Kephaim-Ebene und befindet sich der Bahnhof der Eisenbahn in unmittelbarer Nähe.

Die Kolonie zählt 49 Familien mit 302 Seelen, wovon 5 Familien in der Stadt Jerusalem wohnen.

Zur Tempelgesellschaft gehören 47 Familien mit	286 Seelen,
„ evangel. Kirche „ 1 „ „	4 „
„ kathol. „ „ 1 „ „	12 „

Die Kolonie Jerusalem hat folgenden Besitz:

39 Haupt-Gebäude	im Werte von Frs.	600 000. —
37 Neben-Gebäude	„ „ „ „	50 500. —
8 ha Garten- und Baupläze	„ „ „ „	368 000. —
12 ha Weinberge	„ „ „ „	132 000. —
Verschiedene Mobilien und Geschäfts-Inventar	„ „ „ „	286 000. —
5 Pferde, 16 Esel, 25 Schweine, 28 Ziegen und verschiedenes Geflügel	„ „ „ „	6 000. —
Zusammen :		Frs. 1 442 500. —

In der Kolonie Jerusalem giebt es:

1 Arzt, 1 Apotheker, 1 Architekten, 1 Bierbrauer, 2 Bäcker, 1 Cementwaren-Fabrikant, 1 Dampfmüller, 1 Drechsler, 1 Feinbäcker, 1 Fuhrmann, 1 Gashausbesitzer, 2 Hebammen, 6 Kaufleute, 1 Kramladen, 5 Lehrer, 1 Maurer, 1 Messerschmied, 1 Meteorologe, 2 Metzger, 1 Mühlenbauer, 1 Naturalienhändler, 1 Näherin, 1 Optiker, 1 Sattler und Capezier, 1 Schmied und Schlosser, 1 Schreiner, 1 Schneider, 2 Schuhmacher, 1 Steinhauer, 1 Uhrmacher, 1 Teigwaren-Fabrikant, 1 Weingärtner, 2 Weinhändler und 1 Wirt.

Von den oben angeführten 302 Seelen sind:

Deutsche Reichsangehörige und Schutzgenossen	48 Familien mit 293 Seelen,
Deutsch-Amerikaner	1 „ „ 9 „

Jerusalem, den 1. August 1898.

Die Kolonie Jaffa liegt 10 Minuten nordöstlich von der Stadt Jaffa, rechts von der Nablusstraße, inmitten von Orangengärten. Die Kolonie zählt 59 Familien mit 320 Seelen, wovon 29 dieser Familien außerhalb der Kolonie in Stadt und Umgebung wohnen.

Zur Tempelgesellschaft gehören 43 Familien mit	234 Seelen,
„ evangel. Kirche „ 15 „ „	83 „
„ armen. „ „ 1 „ „	3 „

Die Kolonie Jaffa hat folgenden Besitz:

Gemeinnützige Einrichtungen der Gemeinde	im Werte von Frs.	40 000. —
46 Haupt- und 30 Neben-Gebäude	„ „ „ „	1 050 000. —
15 ha Ackerland	„ „ „ „	36 000. —
32 ha Weinberge	„ „ „ „	96 000. —
8 ha Orangengärten	„ „ „ „	120 000. —
Verschiedene Mobilien und Geschäfts-Inventar	„ „ „ „	700 000. —
39 Pferde, 19 Stück Hornvieh, 38 Esel, 24 Schweine, 9 Ziegen und verschiedenes Geflügel	„ „ „ „	17 500. —
Zusammen :		Frs. 2 059 500. —

In der Kolonie Jaffa giebt es:

2 Aerzte, 2 Apotheker, 1 Anstreicher, 2 Bäcker, 1 Bierbrauer, 9 Dampfmühlensbesitzer, 1 Gerber, 1 Gipser, 2 Gartenbesitzer, 4 Hotelbesitzer, 1 Hebamme, 5 Kaufleute, 1 Kärner, 1 Klempner, 2 Landwirte, 3 Lehrer, 2 Mechaniker, 1 Metallgießer, 1 Metzger, 7 Müller, 1 Pflanzenhändler, 3 Sattler, 1 Schmied, 1 Schneider, 2 Schreiner, 2 Schuhmacher, 1 Stellmacher, 1 Weingärtner, 7 Weinproduzenten und 3 Wirte.

Von den oben angeführten 320 Seelen sind:

Deutsche Reichsangehörige und Schutzgenossen	59 Familien mit 318 Seelen,
Deutsch-Amerikaner	2 „ „

Jaffa, den 1. August 1898.

למעלה: תיאור המושבה הגרמנית בירושלים, כפי שהובא באלבום אשר הוגש לקיסר וילהלם (מן ההקדמה: 'המושבה ירושלים שוכנת כ-1 ק"מ דרומה לעיר ירושלים, בפתח עמק-רפאים, בסמוך לתחנת הרכבת. המושבה מונה 49 משפחות ובהן 302 נפשות, מהן 5 משפחות הגרות בירושלים')
למטה: תיאור המושבה הגרמנית ביפו (מן ההקדמה: 'המושבה יפו שוכנת במרחק 10 דקות צפונה-מזרחה לעיר יפו, מימין לרחוב נבלוס, במרכז של פרדסים. המושבה מונה 59 משפחות ובהן 320 נפשות, מהן 29 משפחות דיירי-קבע במקום')

אכן, את גודל התרומה החלוצית של נסיון התיישבותם לתהליך המודרניזאציה של ארץ-ישראל תחת שלטון התורכים (ב-1914 כבר היוו המתיישבים הגרמנים למעלה ממחצית כל הזרים הנוצרים שפעלו בארץ) ניתן היה להעריך בפרספקטיבה ההיסטורית הדרושה רק הרבה יותר מאוחר.⁶ על יוצרו העיקרי של האלבום, האמן גוסטב באורנפינד, ידוע מעט מזעיר. ציוריו — בוודאי מאות במספר — מפורזים ברחבי העולם, ואולם היום ניתן לאתר מהם רק עשרות מעטות. מתוך טיוטה של כתב-יד שחיבר לאחרונה אודות באורנפינד היסטוריון-חובב, הוגו שמיד מן העיירה זולץ על נהר נקאר, מסתבר,⁷ כי הלה נולד בזולץ ב-4 בספטמבר 1848 כבנו של הרוקח המקומי. בהיותו כבן חמש העתיקה המשפחה את מגוריה לשטוטגרט הסמוכה, בירת ממלכת וירטמברג, ובאורנפינד סיים ב-1869 את לימודי תורת הארכיטקטורה בטכניון שם. כבר בשלב מוקדם החל לצייר, בעיקר מבנים אמנותיים שהרשימו אותו במסעותיו. ציורים אלה איירו לימים כתבי-עת שונים. ב-1873 נענה להזמנת מוציא-לאור בשטוטגרט ויצא לשוויצריה ולאיטליה על-מנת להכין סקיצות לציורים, שאמורים היו לקשט אלבומים מאוירים שהכין אותו מוציא-לאור אודות שתי הארצות הללו. באורנפינד המשיך בהכנת איורים מעין אלה גם לאחר-מכן ובהדרגה עבר כליל מן העיסוק בארכיטקטורה אל אמנות הציור. לאחר שהשתלם במלאכתו זו במינכן, הזמין אצלו לודביג השני מלך בוואריה יצירה גדולה, שאמורה היתה להיות מוצגת בביירוית (Bayreuth). בשכר שקיבל עבור משימה זו מימן באורנפינד, ב-1880, את נסיעתו הגדולה הראשונה למזרח-הקרום. במצרים, ארץ-ישראל, סוריה ולבנון (שהותו נתאפשרה גם הודות לקרובי-משפחה שהתגוררו שם) צייר תמונות לרוב, מהן מעולות, שלדאבון הלב רק חלקן הקטן נרכש לימים על-ידי המדינה הבווארית עבור ה-'Neue Pinakothek' אשר במינכן ('חורבות המקדש של בעל-בכ' ותמישה-עשר אקווארלים מירושלים).

בין כה וכה, קבע באורנפינד את מגוריו במינכן, שם השלים סקיצות רבות שהכין בארצות המזרח, זכה להערכה רבה ואף בפרסים שונים. אף-על-פי-כן, לא הצליח לזכות במישרה קבועה בגרמניה ולהבטיח לעצמו ולמשפחתו קיום של ממש.⁸ מאז מסעו הראשון ב-1880 שב וביקר באורנפינד פעמים אחדות במזרח. מכתביו משם הם בעלי עניין רב בכל הנוגע לקשיים (ובדמשק — עד כדי סכנת-נפשות) שהיו כרוכים בעבודתו של צייר אירופי בחוצות ערי המזרח בשלהי המאה הי"ט. מכל מקום, נוצר קשר רגשי אמיץ בין האמן

6 ראה על כך בפירוט אצל כרמל, התיישבות הגרמנים, ובעיקר בפרק הסיכום.

7 H. Schmid, *Der Maler Gustav Bauernfeind 1848-1904*, Sulz am Neckar 1980. (כתב-יד במכונת-כתיבה, עמודים לא ממוספרים). אני אסיר-תודה למחבר עבור עזרתו ועזותו הטובות.

8 אשתו, אליזה ברטש (Elise Bertsch) מאזור לודביגסבורג, שירתה לפני-כן כמיסיונרית בהודו.

לארץ-ישראל, וכשנת 1898 השתקעו באורנפיינד עם אשתו ובנו בירושלים. כאן צייר תמונות רבות נוספות, אך תוך שנים מעטות, בערב חג-המולד של שנת 1904, מת כתוצאה ממחלת-לב ממושכת והוא בן חמישים ושש שנים.⁹ לימים, מסיבות בלתי-ברורות, נעלמו עקבותיו של 'אלבום הקיסר'.¹⁰ בפגישה מקרית עם הנסיך לואי פרדיננד, נכדו של הקיסר וילהלם, שאל כותב שורות אלה את ראש משפחת הוהנצולרן אם ידוע לו גורל האלבום. ב-1981 הצליח לואי פרדיננד לאתר את האבידה ואף העניק למתבר את האלבום במתנה, 'כמחווה צנועה של תשומת-לב', כלשונו.¹¹

9 את מצבת קברו של באורנפיינד איתרתי לפני שנים אחדות סמוך לכניסה לבית-הקברות של הטמפלרים בעמק-רפאים בירושלים.

10 התייחסות לנושא זה ראה כרמל, התיישבות הגרמנים, עמ' 123, הערה 299.

11 גירסה 'ספרותית' של הפרשה וספיחיה מובאת באוטוביוגרפיה של נכד הקיסר: Louis Ferdinand Prinz von Preussen, *Im Strom der Geschichte*, München 1983, pp. 363-371. לפרטים נוספים, גם בקשר לצייר באורנפיינד, השווה עתה: A. Carmel, 'Das Kaiseralbum von 1898', *ZDPV*, 100 (1984), pp. 160-174.